

UOT: 81-112.4

ELMAN QULİYEV*

**NİZAMİNİN FARSDİLLİ POEZİYASINDA AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
KALKA OLUNAN FRAZEOLÖJİ FEİLLƏR
(NİZAMİ GƏNCƏVİ-880)**

XÜLASƏ

Nizami elə böyük sənətkardır ki, onun farsca yaradıcılığı tədqiq olunca yeni-yeni tədqiqat obyektləri üzə çıxır. Məqalədə rast gəlinən yenilik budur ki, məqalə müəllifi farsca “Xəmsə”yə müraciət edərək, orijinala maksimum yaxın olmaqla qafiyəsiz heca vəznində (6+5 formatında) özünün tərcümələrini təqdim edir, farsca hər bir feilin adını çəkir, Azərbaycan dilində kalkasını verir və bu feillərin yer aldığı beytlərin qısa açıqlamasını təqdim edir. Məqalənin digər yeniliyi budur ki, poetik tərcümələrdə frazeoloji feillərin çoxu sadə feillərlə əvəz olunursa, bu məqalədə farsca bütün sitatlarıdakı frazeoloji feillərin kalka olunan variantları Azərbaycan türkcəsində səslənir. Beləliklə, bu linqvistik həqiqət üzə çıxır ki, məqalədə adları çəkilən 23 frazeoloji ifadənin ən azı 9 əsr ömrü var və bu da Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi baxımından önəmlidir. Elə bu da məqalənin üçüncü yeniliyidir.

Professor Ə.Orucovun başçılığı ilə tərtib olunan və 2011-ci ildə yeni tərtibatda işıq üzə görün 4 cildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” kitabında aşağıdakı frazeoloji məsdərlər yer almır, amma onlar xalq danışığı dilində işləkdir: ayağını dirəmək, dadımlıq almaq, od vurmaq, sözü sazlamaq.

Açar sözlər: Nizami, sözyaratma, sətri tərcümə, frazeoloji feillər, kalka olunan feillər

Frazeoloji ifadələr poetik nümunəni gözəlləşdirir, ona siqlət (məna yükü) verir, oxucu nəzərində marağa və təəccübə səbəb olur. Belə ifadələrin az olduğu poetik əsər zəif nəzərə çarpır. Nizami, Füzuli, Şekspir, Bayron, Puşkin kimi poeziya nəhənglərinin yaratdığı şeir nümunələrində frazeoloji feillər geniş sərgilənir, ona görə də onların yaradıcılığı sevilir. Frazeoloji feillərin yaradıcısı xalqdır. Onların yaranması heç bir dildə dayanmır. Xalqın sönməyən sözyaratma prosesi qoymur ki, o, zavala getsin. Ona görə də “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” vaxtaşırı yenilənməli, dialektlərdən ora yeni-yeni frazeolömlər əlavə olunmalıdır.

“Ayaq dirəsək” olaraq kalka olunan “pa feşarim”

frazeoloji feili “dözə bilsək” mənasında

Daranın sərkərdələri ona deyirlər ki, İskəndərin qoşunu ilə sabahkı döyüşdə ayaq dirəsək (dözə bilsək), rumlunun birini də sağ qoyarıq. Təkdə olan “rumlu” cəmdə olmalı olan “rumlu-lar”ın sinekdoxasıdır. “Şərəfnamə”dən:

چو فردا فشاریم در جنگ پای،
ز رومی نمائیم یک تن بجای.

[Nizami: 1390, s.1085].

Sabahkı döyüşdə ayaq dirəsək,
Qoyarıq rumludan biri sağ çıxsa.
“Cuşa gətirsə” olaraq kalka olunan “be cuş arəd”

frazeoloji feili “coşdursa” mənasında

Daranın etdiyi zülmələri qınayan İskəndər bir məclisdə qocaman bir döyüşçüyə deyir ki, cavanlıq birini cuşa gətirsə (coşdursa), günah qocada olar, əgər susarsa (cavanı düz yola çağırmasa). “Şərəfnamə”dən:

چو آرد کسی را جوانی بجوش،
گنه پیر دارد که ماند خموش.

[Nizami: 1390, s.1099]

Cavanlıq birini cuşa gətirsə,
Qocada suç olar, əgər susarsa.
“Barışiq verərəm” olaraq kalka olunan “aşti dəhəm”

frazeoloji feili “barışdıraram” mənasında

Persepol şəhərində İskəndər şahlıq taxtına çıxır, yüz iki misralı çıxış edir. Çıxışında bunu da deyir ki, dünyadan yoxluq, yoxsulluq rəngini silər, yel ilə çiraq arasına barışiq verər (yel ilə çirağı barışdırar). “Şərəfnamə”dən:

ز دنیا برم رنگ ناداشتی،
دهم باد را با چراغ آشتی.

[Nizami: 1390, s.1123]

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
elmanquliyev55@gmail.com

Dünyadan silərəm yoxluq rəngini,
Bərişiq verərəm yelə, çırağa.
“Dadımlıq aldı” olaraq kalka olunan
“çaşni bər gereft” frazeoloji feili “dadıb
yoxladı” mənasında

Nüşabə süfrə xanımı kimi İskəndər şaha zi-
yafət verərkən öncə özü yeməklərdən dadımlıq
alır (dadıb yoxlayır) ki, şah çəkinmədən onlar-
dan yeyə bilsin. Nüşabənin bu ağına İskəndər
çaşıb qalır. “Şərəfnamə”dən:

نخست از همه چاشنی بر گرفت،
در آن چابکی ماند خسرو شگفت.

[Nizami: 1390, s.1150]

Öncə hər yeməkdən dadımlıq aldı,
Şah onun ağına çaşaraq qaldı.
“Həsəd apardı” olaraq kalka olunan
“rəşk bord” frazeoloji feili “paxıllıq etdi”
mənasında

İskəndərin atası Feyləqus şah öz ölkəsində
zülmün boğazını elə sıxır (zülmü elə yığıdırır)
ki, Dara onun siyasi gücünə həsəd aparır (pa-
xıllıq edir). “Şərəfnamə”dən:

گلوئی ستم را بدانسان فشرد،
که دارا بدان داوری رشک برد.

[Nizami: 1390, s.999]

Zülmün boğazını elə sıxdı ki,
Dara da bu işə həsəd apardı.
“Huşu apardı” olaraq kalka olunan
“huş bord” frazeoloji feili “heyran etdi”
mənasında

İskəndər çalğı, nuş ilə bir məclis bəzəyir ki,
baxanın başından huşu aparır (baxanı heyran
edir). Məclisin baxanı heyran etməsi hiperbola,
“nuş” isə yemək-içməyin təlmihidir. “Şərəfna-
mə”dən:

بر آراسته بزمی از نای و نوش،
بلطفی که بیننده را برد هوش.

[Nizami: 1390, s.1119]

Bir məclis bəzədi çalğı, nuş ilə,
Hansı ki baxandan huşu apardı.
“Xoşuna gəldi” olaraq kalka olunan
“pəsənd amədi” frazeoloji feili “bəyəndi”
mənasında

Ağlı oyaq Sokratın sözləri “mərzban” mü-
rəkkəb ismindən kalka etdiyimiz “sərhədlər
aşan” adlı təlmihlə tanıtılan İskəndər şahın xo-
şuna gəlir. Sokrat adının “ağlı oyaq” mürəkkəb

təyininə “bidar huş” mürəkkəb təyindən kalka
etmiş ki, çox zaman təfəkkürə dalan böyük fi-
losoflara, uzun-uzadı mənəvi təkliyə çəkinənlə-
rə aid olur. “İqbalnamə”dən:

سخنهای سقرط بیدار هوش
پسند آمدی مرزبان را بگوش.

[Nizami: 1390, s.1397]

Ağlı oyaq olan Sokratın sözü
Sərhədlər aşanın xoşuna gəldi.
“İşə qarışdı” olaraq kalka olunan
“be kar dər aməd” frazeoloji feili
“müdaxilə etdi” mənasında

İskəndər şahın sözlərindən pəhrizkar qoca
(Sokrat) inciyir, sonra şahın yumşaq danışma-
sından Sokratın şirin dili işə qarışır (müdaxilə
edir). “İqbalnamə”dən:

شد آن تلخی از پیر پرهیزگار،
بشیرین زبانی در آمد بکار.

[Nizami: 1390, s.1402]

Pəhrizkar qocanın hirsli soyudu,
Onun şirin dili işə qarışdı.
“Kəmər bağlayır” olaraq kalka olunan
“kəmər bəndəd” frazeoloji feili “qulluğa
durur” mənasında

İskəndər bir gün Sokratı məclisə çağırır,
Sokrat getmir və mesaj göndərir ki, kim pak
Tanrı önündə kəmər bağlayır (qulluğa durur), o
kimsə dünya üçün yaşayan kəsdən qorxmaz.
Başqa sözlə, pak Tanrı önündə qulluğa duran
Sokrat dünya üçün çarpışan İskəndərdən qorx-
maz. “İqbalnamə”dən:

ز خلق جهان بنده ای را چه پاک،
که بندد کمر پیش یزدان پاک؟

[Nizami: 1390, s.1400]

Bu dünya əhlindən qorxarmı, kim ki
Pak Tanrı önündə kəmər bağlayır?
“Qan ağlamayım” olaraq kalka olunan
“xun nəgeryəm” frazeoloji feili “acı-acı
ağlamayım” mənasında

Daranın iki sərkərdəsinin onu qətlə yetir-
məsinə eşidən İskəndər bu taxt-tacın şahsız du-
rumuna qan ağlayır (acı-acı ağlayır). “Şərəfna-
mə”dən:

چرا خون نگریم بر آن تاج و تخت،
که دارنده را بر در افکند رخت.

[Nizami: 1390, s.1091]

O tac-taxta niyə qan ağlamayım,
Ağanın yükünü bayıra atdı.

“Qəmini yeyim” olaraq kalka olunan
“ğəm xorəm” frazeoloji feili “qəmlənim”
mənasında

İskəndərin sarayında Sokrat təkliyə çəkilir.
İskəndər onun yanına gəlir. Sokrat ona deyir ki,
mən arpa çörəyilə dolanırkən nə üçün sən
buğda qalacının qəmini yeyim. Orijinalda “ger-
de” düzəltmə ismi (Moin, 1388, s.3254) yumru-
qalın buğda çörəyinin adı olub, tərcüməmizdə
“qalac” səslənir. “İqbalnamə”dən:

چو قرص جوین هست جان پرورم،
غم گرده گندمین چون خورم؟

[Nizami: 1390, s.1400]

Arpa çörəyidir yediyim, nədən
Buğda qalacının qəmini yeyim?

“Qalac” ilə yanaşı “lavaş” Azərbaycan mət-
bəxinin çörək adlarıdır. Nizami “lavaş” çörək
çəşidini ərəbcə olan “roğağ” adlandırır. İskən-
dərə ziyafət verən Nüşabə süfrə üstünə tünük
lavaş və üzüm yumrulu qalac düzdürür. “Şərəfnamə”dən:

رقاق تنگ، گرده گرد روی
ز گرد سراپرده تا گرد کوی.

[Nizami: 1390, s.1148]

Tünük lavaş, üzüm yumrulu qalac
Saraydan düzülüb bayıra kimi.

“Qərar tutdular” olaraq kalka olunan
“ğərar qereftənd” frazeoloji feili “dayan-
dılar” mənasında

Gəmi ilə okeandan keçərkən yaxınları ilə
bir adaya çıxınan İskəndər okean sularının se-
lindən qorxaraq adada azca qərar tuturlar (daya-
nırlar) ki, sel səngisin. Orijinalda ərəb köklü
“mohit” ismi “iri dəniz” anlamına gəlir ki, onu
“okean” təqdim edirik. “İqbalnamə”dən:

گرفتند لختی در آنجا قرار،
ز میل محیطی همه ترسکار.

[Nizami: 1390, s.1476]

Okean selindən hamı qorxaraq,
Adada bir azca qərar tutdular.

“Qoşunu çəkdi” olaraq kalka olunan
“ləşkər keşid” frazeoloji feili “basqın etdi”
mənasında

İskəndər Bərdənin çöllüyünə qoşun çəkir.
Nizami bu şahın əzəmətini böyütmək üçün
hiperbolaya üz tutaraq vurğulayır ki, İskəndər

öz çadırını “Sürəyya”ya qatır. Azərbaycan di-
lində “Yeddiqardaş” adlanan “Sürəyya” kosmo-
nim olub, səmada görünən və üzüm salxımını
xatırladan yeddi ulduz toplusuna ərəblərin ver-
diyi astronomik addır. Nizami poeziyasında
“Sürəyya” uzaq məsafənin simvollarından biri-
dir. “Şərəfnamə”dən:

سکندر چو لشکر بصحرا کشید،
سراپرده سر بر ثریا کشید.

[Nizami: 1390, s.1138]

İskəndər çöllüyə qoşunu çəkdi,
“Sürəyya”ya qatdı öz çadırını.

“Mehri kəsdilər” olaraq kalka olunan”mehri
boridənd”
frazeoloji feili “kimdənsə, nədənsə
soyumaq” mənasında

İskəndər İranın oda sitayiş olunan ocaqları-
nı dağıdır. İnsanlar, o sıradan gözəl qızlar ocaq-
lara olan mehri kəsirlər (gözəl qızların ocaqlara
olan sevgisi soyuyur). “Atəş gülzarı” anlamında
“qolzare-atəş” Nizami qələmində oda sitayiş
olunan ocağın təlimhidir. “Şərəfnamə”dən:

همان نازنینان گلزار چهر
ز گلزار آتش بریدند مهر.

[Nizami: 1390, s.1107]

Üzüm nar çiçəyi nazlı gözəllər

Atəş gülzarından mehri kəsdilər.

“Od vurum” olaraq kalka olunan”atəş də
zənəm”

frazeoloji feili “darmadağın edim”
mənasında

Hind şahına göndərdiyi məktubunda İskən-
dər vurğulayır ki, Hindistana elə od vurur (Hin-
distanı elə darmadağın edər) ki, orda bir dikbaşı
da (əmrə boyun əyməyən bir kəsi də) sağ
qoymaz. “Şərəfnamə”dən:

بهندوستان در زخم آتشی،
نمانم در آن بوم گردنکشی.

[Nizami: 1390, s.1197]

Elə bir od vurum Hind ölkəsinə,
Orda sağ qoymayım bir dikbaşı da.

Əsəd adında Şirvan əmirinin ölümünə yaz-
dığı qəsidədə Xaqani “od vurdu” kimi kalka
olunan “atəş də zəd” frazem feilinə yer ayırır,
əcəl basqınının Əsədin yatdığı evə od vurduğunu
(Əsədin həyatına əcəlin son qoyduğunu)
qeyd edir:

آه دردا كه شبيخون اجل
در زد آتش بشبستان اسد.

[Xaqani: 1389, s.1153]

Ah dərđin əlindən, əcəl basqını

Əsədin yatdığı evə od vurdu.

“Pənah gətirsinlər” olaraq kalka olunan
“pənah avərənd”

frazeoloji feili “sığınsınlar” mənasında

İrənin od ocaqlarını dağıtmaq əmrini verən
İskəndər bu ölkənin başçılarına tapşır ki, hənif
dininə (monoteist dinə) pənah gətirib (sığımb),
Günəşə və Aya tapınmağa arxa çevirsinlər.
“Şərəfnamə”dən:

بدین حنیفی پناه آوردند،
همه پشت بر مهر و ماه آوردند.

[Nizami: 1390, s.1108]

Pənah gətirsinlər hənif dininə,

Arxa çevirsinlər Günəşə, Aya.

“Razılıq vermişik” olaraq kalka olunan
“reza dadeim”

frazeoloji feili “razılaşmışıq” mənasında

Ölüm anında Daranın təklifi və İskəndərin
razılığı ilə Rövşənək adlı qızını İskəndərə ərə
verən Daranın xanımı Rövşənəyə deyir ki, sə-
nin İskəndər ilə evliliyinə razılıq vermişik (razi-
laşmışıq), çünki özümüz də şah soy-kökündən
törənənlərik. “Şərəfnamə”dən:

بکابین خسرو رضا داده اییم،
که از تخمه خسروان زاده اییم.

[Nizami: 1390, s.1115]

Razılıq vermişik şahla kəbinə,

Axı biz şahlardan törənənlərik.

“Sözü sazladı” olaraq kalka olunan “soxən
saz kərd”

frazeoloji feili “sözə başladı” mənasında

İskəndərin görüşünə gələn hindli filosof
sorgularının ardı olaraq sözü sazlayır (sözə baş-
layır), yuxunun nə demək olduğunu soruşmaq
istəyir. “İqbalnamə”dən:

دگر گونه هندو سخن ساز کرد،
بپرسیدن خوایش آمد نیاز.

[Nizami: 1390, s.1409]

Hindli başqa cürə sözü sazladı,

Yuxu nədir deyə, sormağ istədi.

“Yelə verərsən” olaraq kalka olunan “bad
dəhi”

frazeoloji feili “itirərsən” mənasında

Nizami buyurur, nəfəsi elə dər ki, haqqını
verəsən (xəcalət çəkməyəsən), yoxsa nəfəsin
yel olsa (nəfəs dərəkən faydalı fərd olmasan),
ömrünü yelə verərsən (itirərsən). Birinci misra-
nın sonunda “haqqını verəsən” anlamında “da-
dəş dəhi”, ikinci misranın sonunda “yelə verə-
sən” anlamında “badəş dəhi” frazeoloji feilləri
yer alır. “Şərəfnamə”dən:

چنان برزن ایندم که دادش دهی،
که بادش دهی، گر ببادش دهی.

[Nizami: 1390, s.1297]

Nəfəsi elə dər, haqqın verəsən,

Əgər o, yel olsa, yelə verərsən.

“Yol aldı” olaraq kalka olunan “rah gereft”
frazeoloji feili “getməyə başladı” məna-
sında

Ərəstu döyüşdə öldürülən Dara şahın xas
evinə yol alır (getməyə başlayır) və evdə olan-
ların könlünü alır. “Şərəfnamə”dən:

ره خانه خاص دارا گرفت،
همه خانه را در مدارا گرفت.

[Nizami: 1390, s.1113]

Daraya xas olan evə yol aldı,

Evdə olanların könlünü aldı.

Yuxarıda “könlünü aldı” mənasında “dər
modara gereft” frazeoloji feili vardır ki, “incik
düşənin acığını unutdurdu” anlamına gəlir.
Nizami hər iki misranı idiomatik feil ilə bitirir.

“Yola düşəcək” olaraq kalka olunan “be
rah dər oftəd”

frazeoloji feili “getməyə başlayacaq”
mənasında

Hindistana səfər üçün İskəndərin və bir ne-
çə yaxınının mindiyi gəmi okeanda tilsim bu-
rulğanına düşür. Bəlinas adlı bir ovsunçu filo-
sof İskəndərə deyir ki, bir heykəl ucaldar, onun
üstünə bir günbəz qoyar, günbəzin boynuna bir
təbil salar, günbəzdə olacaq kəs təbilə bir möh-
kəm zərbə vurar, gəmi də burulğandan çıxıb
yola düşəcək (getməyə başlayacaq). “İqbalna-
mə”dən:

کسی کو در آن گنبد آرد قرار،
بر آن طبل زخمی زند استوار.
بژرفی رسد کشتی از بندگاه،
باین پیشین در افتد براه.

[Nizami: 1390, s.1478]

O kəs ki günbəzdə qərar tutacaq,

Təbilə möhkəmcə bir zərbə vurar.

Çıxar burulğandan gəmi, necə ki

Üzürdü, o sayaq yola düşəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Xaqani Ş. (1389). Divan (iki cildə). II cild. Tehran, Mərkəz, 768-1406 s.
2. Moin M. (1388). Fərhənge-farsi (altı cildə). III cild. Tehran, Əmir kəbir, 1774-4240 s.
3. Nizami G. (1390). Kolliyate-Xəmse (iki cildə). II cild. Tehran, Cavidan, 681-1533 s.

Elman QULİYEV

**PHRASEOLOGICAL VERBS AS A LOAN TRANSLATION
INTO AZERBAIJANI IN NIZAMI'S PERSIAN POETRY**

SUMMARY

Nizami is such a great poet that when his Persian works are studied, new objects of research appear. The innovation in the article is that the author of the article refers to the Persian "Khamsa", presents his translations in non-rhyming syllable weight (6 + 5 format) as close as possible to the original, names each verb in Persian, gives a loan translation in Azerbaijani, and provides a brief description of the verses containing the verbs. Another novelty of the article is that while most of the phraseological verbs in poetic translations are replaced by simple verbs, in this article the variants of the phraseological verbs in all the quotations in Persian sound in Azerbaijani. Thus, this linguistic truth emerges that the 23 phraseological expressions mentioned in the article have a lifespan of at least 9 centuries, which is important from the point of view of the history of the Azerbaijani literary language. This is the third novelty of the article.

The 4-volume book "Explanatory Dictionary of the Azerbaijani language", compiled under the leadership of Professor A. Orujov and published in a new format in 2011, does not contain the following phrases, but they are used in the vernacular: *ayaq dirəmək, dadımlıq almaq, od vurmaq, sözü sazlamaq.*

Keywords: *Nizami, word's creating, line translation, phraseological in a loan translation verbs*

Эльман ГУЛИЕВ

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ГЛАГОЛЫ, КАЛЬКАЗИРУЕМЫЕ
НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК В ПЕРСИДСКОЙ ПОЭЗИИ НИЗАМИ**

РЕЗЮМЕ

Низами настолько великий поэт, что при изучении его персидских работ появляются новые объекты исследования. Новшество в статье заключается в том, что автор статьи обращается к персидскому "Хамса", представляет свои переводы в нерифмованном слоге (формат 6 + 5), максимально приближенном к оригиналу, называет каждый глагол на персидском языке, дает кальку на азербайджанском и дает краткое описание двухстиший, содержащих эти глаголы. Еще одна новизна статьи заключается в том, что, хотя большинство фразеологических глаголов в поэтических переводах заменено простыми глаголами, в данной статье представлены варианты фразеологических глаголов во всех цитатах в персидском звучании на азербайджанском языке. Таким образом, выясняется лингвистическая истина, что упомянутые в статье 23 фразеологизмов имеют срок жизни не менее 9 веков, что важно с точки зрения истории азербайджанского литературного языка. Это третья новинка статьи.

4-томная книга "Толковый словарь азербайджанского языка", составленная под руководством профессора А. Оруджева и изданная в новом формате в 2011 году, не содержит следующих фраз, но они используются в просторечии: *ayaq dirəmək, dadımlıq almaq, od vurmaq, sözü sazlamaq.*

Ключевые слова: *Низами, словотворение, строчный перевод, фразеологические глаголы, кальказируемые глаголы*